

מה יפה כתוב הוא! תיקטע היד שכתבה אותו

מה כתבו חז"ל ומה קראו

יעקב שביט

הארץ, תרבות וספרות, גיליון שבועות, 11.6.24

התלמוד הבבלי כמעט שאינו מזכיר ספרים (להוציא כמובן התנ"ך), סופרים, קוראי ספרים, בעלי ספרים וספריות. העובדה הזאת מחזקת את המוסכמה כי אמוראי בבל קבעו שעולמם הדתי והתרבותי יהיה "עולם שבעל-פה", עולם שנשמך על הזיכרון. כלומר ההתבדלות של חכמי בבל מהעולם התרבותי שבסביבתו חיו באה לידי ביטוי בין היתר בהתנזרות מכתב ומספר, בניגוד לאליטות של החברה הסובבת (פרסים, נסטוריאנים, מניכאים ועוד) שהיו אליטות אורייניות (על המלך הסאסני ח'וסרו הראשון מהמאה השישית מסופר שביקש שיתרגמו לו שני חיבורים של אפלטון, לא את אחד הנביאים). לפי המוסכמה הזאת היכרות עם אלמנטים של תרבות אחרת יכולה להתממש על-ידי העברה בעל-פה גם מכלי שני.

לפי זה, ברשות האמוראים היו רק כמה ספרים בעברית וארמית לבד מהתנ"ך והמשנה, בספק פרקים מ"קדמוניות היהודים" של פלביוס יוספוס ובוודאי משלי בן סירא, ואולי גם חיבורים או קטעי חיבורים מתקופת בית שני. חוקרת התלמוד ורד נעם מתארת אותם כ"יבשת ספרותית אבודה, 'אטלנטיס יהודית עלומה'". אולי לספרים מעין אלה, שאליהם מתכוון פלביוס יוספוס בכתבו שמאז הגיע נחמיה מבבל לירושלים באמצע המאה החמישית לפנה"ס ועד ימיו שלו נכתבו "עוד כל מיני ספרים" (נגד אפיון א' 9), וזה בצד ספר היובלים, ספרי המכבים, חוכמת שלמה, משלי בן סירא ואחרים. בכל מקרה, ליצירה הספרותית הענפה של תקופת בית שני לא היה המשך בגלות בבל.

ובכן, האם בכל־זאת היו לאמוראים ספרים והאם כתבו בעצמם? במאמר מלומד ומקיף משנת 2020 מנסים מאיר בן שחר, טל אילן וורד נעם לשחזר את "הספרייה הרבנית", אבל נראה לי שלאמוראי בכל לא היתה ספרייה כלל. הם ידעו על "ספרות המינים" (ספרים חיצוניים) אבל אינם נוקבים של ספרים אפוקריפיים. אמוראים מכירים ספרים, ולפעמים גם את תוכנם, אבל לא נדע איך הגיעו אליהם ובכמה עותקים. חשוב להעיר שהרבה מהידע השימושי בתחומים שונים, כמו אסטרונומיה ורפואה, בא לאמוראי בכל מהמשנה. ממנה, לדוגמה, למדו על ישו (בבלי סנהדרין ק"ז ע"ב; בבלי סוטה מ"ז ע"א). מה שחז"ל הכירו בעיקר מסביבתם, ואף כתבו עליה, היא התרבות האיראנית העממית, כלומר אסטרונומיה, איצטגנינות, כשפים וכדומה. ומה באשר לספרות הפרסית? האמוראים הכירו את הספרות הזורואסטריית ואף הגיבו על האמונה הדואליסטית, אבל לא קראו אותה.

התלמוד הוא הביוגרפיה של עצמו, וכאמור הוא לא מספר הכל על עצמו ועל סביבתו ואינו מספר, בין היתר, מה קראו אמוראים, אם כתבו ומה כתבו. ובכל־זאת, אי־אפשר שלא לתמוה אם בכל התקופה הארוכה (300-500 אחרי הספירה) לא היו אמוראים בבבל שלקחו ספר ליד כדי לקרוא בו? העובדה שהבבלי אינו מזכיר חכמים שקראו ספרים אינה ראייה מספקת לכך שלא קראו בעברית ובארמית בבליית, ואולי גם בפהלאבית.

המושג "תורה שבעל־פה" יכול להתייחס לדרך הלימוד שבה המלמד אינו קורא מהכתב, אבל לא בהכרח לאופן שבו נשמרו הדיונים לדורות

כך לדוגמה חז"ל יודעים לספר הרבה על אלכסנדר מוקדון והכירו וגם כתבו אגדות הקשורות בשמו, אבל ספק אם קראו אותן ב"קדמוניות היהודים" של פלביוס יוספוס. הם הכירו את האגדות מהמשנה אבל גם מאחת הגירסאות של הרומנסה הידועה בשם "הרומנסה של אלכסנדר", שמקורה במאה השלישית לפנה"ס ותורגמה גם לסורית ולפהלאבית. קשה להאמין שסיפורי אלכסנדר היו ספרות בעל־פה, כלומר כאלה שיודע־ספר סיפר אותם לאחרים.

אחת הראיות הנדירות לכך שחכמים קראו, ולו במקצת, היא הסיפור על ר' יוחנן, גדול אמוראי ארץ ישראל בדור השני, וחברו שמעון ריש לקיש, שניהם אמוראים בטבריה במחצית השנייה של המאה השלישית לספירה, שבשבת היו מעיינים ב"ספרי דאגדתא" (בבלי גיטין ס' ע"א). ואילו ר' יהושע בן לוי הסתכל, לדבריו, רק פעם אחת בחייו בספר אגדה. קדם לו רבי חייא בר חמא שראה רק ספר אגדה אחד. ואמר עליו: "מה יפה כתוב הוא! תיקטע היד שכתבה אותו" (ירושלמי שבת ט"ז א'). אין לדעת אם מדובר במדרשי אגדה לסוגיהם שנכתבו על־ידי "רבנן דאגדתא" שהרבו לכתוב מדרשי אגדה. מה שחשוב לעניינו כאן הוא שמדובר ב"ספרי אגדה" בכתובים. גם 15 הסיפורים על מסעי הפלאות של רבה בר בר חנה, אמוראי בדור השלישי, הועלו כנראה על הכתב. בכל מקרה, למרות כל רסיסי המידע שהמחקר מבקש לדלות מהספרות התלמודית אי־אפשר לדעת מה קראו האמוראים.

המחקר עוסק הרבה במבנים הספרותיים של "סיפורי חז"ל" כאילו היו סיפורים שסופרו בעל־פה, דבר שעומד בסתירה למבנה הספרותי שלהם. למה היה צריך לשמור אותם בזיכרון כדי שיעברו מדור לדור? מה טעם, לדוגמה, היה לשמור בעל־פה לדורות את סדרי הארוחה הפרסיים (ברכות מ"ו ע"ב)? ובכל מקרה, כתיבה היתה משמרת טוב יותר את תיאור האירוע.

בבלי תמורה י"ד ב' מספר: "כתוב אחד אומר 'כתוב לך את הדברים האלה', וכתוב אחד אומר 'כי על פי הדברים האלה', לומר לך דברים שבעל פה — אי אתה רשאי לאומרן בכתב, ושכתב, אי אתה רשאי לאומרן על פה ותנא דרבי ישמעאל: כתוב לך את הדברים האלה' — אלה אתה כותב, אבל אין אתה כותב הלכות! אמרי: 'דלתא מילתא חדתא שאני; דהא [שהרי] רבי יוחנן ור"ל [וריש לקיש] [ממעייני בספרא דאגדתא בשבתא] [היו מעיינים בספר אגדה בשבת], ודרשי הכי: 'עת לעשות לה' הפרו תורתך', אמרי, מוטב תיעקר תורה, ואל תישכח תורה מישראל".

"תורה שבעל פה" הם בעיקר ההלכות, ועל כך שגם הלכות הועלו על הכתב מעידה מחלוקת בין רב "חסדא ורבה. האחרון הציע לבעל הפלוגתא שלו "צא עיין בה (בהלכה זו), שלערב ישאל אותך רב הונה ממך. יצא דקדק ומצא" (בבלי בבא בתרא קע"ב ע"ב). הדבר יכול להתפרש כך שרב חסדא נשלח לעיין בהלכה כתובה וכך עשה. אמנם הכלל היה ש"אין אתה כותב הלכות", אבל דומה שהראיה הטובה לכך שהלכות עלו כנראה על הכתב נמצאת במבנה השיח התלמודי. נדמה לעצמנו חכמים המתדיינים בפני ציבור בסוגיה מסוימת, הרי מישוהו, מן הסתם, מבין תלמידיהם צריך היה לספר על האירוע ושותפיו ולרשום את הדברים בשמם ("אמר רב...").

המחקר מקבל כתורה מסיני את הדעה שהיה זה "הזיכרון", ואפילו "פלא הזיכרון", ששימר את השיח התלמודי לדורות דורות, מאות שנים של שרשרת רציפה של מסירה מדור לדור. הטענה הזאת נראית רחוקה מהמציאות והופכת את "הזיכרון" למפתח קסמים: למה לא להניח שהדיונים הועלו על הכתב, ואולי גם נערכו, כדי שייגיעו לציבור גדול של מתלמדי ישיבות וכך ישתמרו. כלומר המושג "תורה שבעל־פה" יכול להתייחס לדרך הלימוד שבה המלמד אינו קורא מהכתב, אבל לא בהכרח לאופן שבו נשמרו הדיונים לדורות.

לשתי השאלות שבהן פתחתי אין תשובה בגלל שתיקת התלמוד, ולא נדע היכן מצאו הסבוראים והגאונים את הטקסטים שהותירו אחריהם האמוראים, וכך, רק כך, יכלו להפוך אותם לדורי־דורות לתלמוד הבבלי.